ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

КРУИАнын ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Д.10.11.029 **Ведомстволор аралык диссертациялык кеңеши**

Кол жазма укугунда
УДК 894.2.341 (575.2) (043.3)

ЖАНЫБАЕВА МАЙРАМКҮЛ АБЫКЕЕВНА

КЕҢЕШБЕК АСАНАЛИЕВ – АДАБИЯТ ТЕОРЕТИГИ ЖАНА СЫНЧЫСЫ

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу ³ч³н жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2012

Диссертациялык иш Чынгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Садыков Абдыкадыр

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Исаков Каныбек Абдуваситович

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Сабитова Элмира Сагындыковна

Жетект¼¼ч³ мекеме: С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасы,
дареги: Нарын шаары, С.Орозбак көчөсү 25

Диссертациялык иш 2012-жылдын «**24**» февралында саат «**15-00**» дө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.11.029 диссертациялык ке¾ешинин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265а.

Диссертациялык иш менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот, дареги**:** 720071, Бишкек шаары, Манас проспектиси, 101

Автореферат 2012-жылдын «23» январында таркатылды.

Диссертациялык ке¾ештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент **Кадырмамбетова А.**

Иштин жалпы м³н¼зд¼м¼с³

Теманын актуалдуулугу.

Диссертация кыргыз элинин залкар адабиятчысы жана сынчысы К.Асаналиевдин илимий ишмердигине арналган алгачкы эмгек. Адабий сын менен адабият таануу илими өз ара органикалык бирдикте жашайт, б.а. алар бири-бирине өтүшүп тура турган бир бүтүндүк сыяктуу каралат.

Кийинки кездерге чейин кыргыз адабиятчылары менен сынчыларынын чыгармачылыгы илимий изилд¼¼н³н предметине айланбай келген. Мунун негизги себеби, адабиятчынын милдети жазуучулардын чыгармачылыгын изилд¼¼, баалоо деп гана эсептеп, алардын ¼зд¼р³ да к¼рк¼м с¼з ээлери, чыгармачыл адамдар экендигин эстен чыгарып койгондук. Ошентип, К.Асаналиевдин өмүрүнүн акыркы жылдарында «Эл жазуучусу» деген ардак наамга арзыганы адабиятчы жана сынчылардын чыгармачыл инсандар катарында эсептелгендигинин айкын күбөсү боло алат.

Мына эми адабиятчылар менен сынчылар да к¼рк¼м ¼н¼рд³н ээси катары эсептелип, алардын чыгармачылыгы тууралуу алгачкы диссертациялар корголо [Карымшаков С. Б.: 2001] баштады.

Диссертациянын темасынын **актуалдуулугу** залкар адабиятчы жана сынчы К.Асаналиев алгачкы ирет илимий изилдөөнүн обьектисине айланып, анын адабиятчылык жана сынчылык мурасына ар тараптуу, терең баа берилгендиги менен аныкталат.

Диссертациялык иштин темасынын илимий программалар менен болгон байланышы.

Илимий иштин темасы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Диссертациянын алдына коюлган максаты жана милдети.

Диссертант т¼м¼нд¼г³д¼й маселелерди изилдеп чыгууну ¼з алдына максат кылып койду:

– К.Асаналиевдин изилд¼¼ч³л³к жана сынчылык ишмердигинин башталышы, анын чыгармачылыгынын тез жетилишине Ленинград шаарындагы орус адабияты институтунун («Пушкин ³й³») окумуштууларынын тийгизген чоң таасири;

– алгачкы сын макалаларында көркөм чеберчилик маселесинин курч коюлуп, анын адабий халтурага каршы активд³³ к³р¼ш ачышы;

– совет доорунда жана ал кулагандан кийинки учурдагы социалисттик реализмге эки түрдүү к¼з карашынын келип чыгышынын объективд³³ жана субъективд³³ себептери;

– к¼п жылдар бою талаш туудуруп келген Молдо Кылычтын чыгармачылыгына эки жактуу (мурда жана кийин) мамилеси;

– К.Асаналиевдин 70-80-жылдардагы чыгармачылыгы – анын профессионалдык жа¾ы бийиктиги. Адабиятчынын «Майдан» романын адилетсиз сындан коргоодо кошкон салымы.

− К.Асаналиев – атактуу айтматов таануучу. Анын чыгармачылыгы боюнча изилд¼¼л¼р³н³н жана сын макалаларынын адабий-эстетикалык мааниси;

– сын жана сынчылар ж¼н³нд¼г³ к¼з карашы. Адабий сындын объективд³³л³г³ жана чеберчилиги ³ч³н к¼рг¼н камкордуктары;

– постсоветтик мезгилдеги чыгармачылыгынын к¼п тармактуулугу, полемикалык багыттуулугу, масштабдуулугу.

Изилдөөнүн жаңылыгы.

К.Асаналиев адабият майданында 50-жылдардын орто ченинен баштап, XX1 кылымдын баш ченине чейин тынымсыз эмгек этип, өзүнүн баалуу эмгектерин жараткан. Алар монографиялар, сын жыйнактары түрүндө бир нече ирет жарык көрүп, алар тууралуу сын макалалар, рецензиялар жазылган. Ал эми анын сынчылык жана адабиятчылык ишмердигин баштан аяк системалуу изилдеген илимий эмгек жаралган эмес. Диссертациянын жаңылыгы залкар сынчы жана адабиятчы К.Асаналиевдин эмгектерине алгачкы ирет ар тараптуу илимий изилдөө жүргүзүлгөндүгү менен аныкталат.

Эмгектин практикалык мааниси.

Изден³³ч³н³н жарыкка чыккан илимий изилд¼¼л¼р³ жогорку окуу жайларында окутулуп жаткан «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» курсунда жана К.Асаналиевдин чыгармачылыгы боюнча ¼т³л³³ч³ атайын курс менен семинарларда кошумча материал катары пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– К.Асаналиев адабий сын жана адабият таануу илимине чоң салым кошкон залкар адабиятчылардын бири;

– адабиятчы катары профессионализминин бийиктиги, изилд¼¼ч³л³к багытынын кеңирилиги, көтөргөн проблемаларынын концептуалдуулугу, ой ж³г³рт³³лөр³н³н тере¾диги менен айырмаланат;

– адабиятчы сынга киришкен мезгилден тартып, өмүрүнүн акырына чейин анда активдүү иштеген жана анын чеберчилиги үчүн күрөшкөн адис;

– ал өзүнүн адабий сын макалаларын тема коюудан тартып, композициялык курулушуна чейин терең ойлонуштурулуп, оригиналдуулукка жеткен устат;

– К.Асаналиев өзүнүн сынчылдык ишмердигинде дайым эле оң мазмундагы макалаларды жазбастан, кээде айрым авторлорду ашыкча сындап жиберген учурлары да болгондугуна адабий практика күбө болот.

Изден³³ч³н³н жеке салымы.

К.Асаналиевдин мезгилдүү басма сөздөрдө жарыяланган сын-макалаларынын жана өзүнчө жарык көргөн китептеринин аннотацияланган бибилиографиясын түзүп, ал брошюра түрүндө басылып чыккан. К.Асаналиевдин чыгармачылыгы адабият таануу илиминде алгачкы жолу изилденип чыгарылгандыгы.

Диссертациянын апробациясы.

Эмгек академик Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Ке¾ешинде, И.Арабаев атындагы педуниверситетинин адабият кафедрасында талкууланып, коргоого сунуш этилген.

Диссертация боюнча он бир макала УАК тарабынан сунуш кылынган журналдарда жана ар т³рд³³ жыйнактарда жарык к¼рг¼н.

М.Жаңыбаева «Залкар сынчы» аттуу К.Асаналиев жөнүндөгү монографиясын жана ал жөнүндөгү библиографиялык к¼рс¼тк³чт³ жарыялаган.

Диссертациянын структурасы

Ал кириш³³, ³ч глава жана пайдаланылган адабияттардын библиографиясынан турат. Анын көлөмү 140 бет.

Иштин негизги мазмуну:

Кириш³³д¼ теманын актуалдуулугу аныкталып, изилд¼¼н³н максаты, милдеттери, коргоого коюлган жоболор белгиленип, эмгектин жаңылыгы жана практикалык мааниси к¼рс¼т³лг¼н.

1-глава – **«*Согуштан кийинки жылдардагы кыйчалыштуу кырдаал жана адабий сын*»** – эки параграфка ажыратылып, анда кыргыз адабий сынынын Ата Мекендик согуштан кийинки мезгилдеги ¼н³г³ш тенденциялары тууралуу с¼з ж³р¼т.

Биринчи параграф **«*Адабий сындагы айрым оош-кыйыштар жагдайында*»** деп аталат.

К.Асаналиев пединституттун студенти, андан со¾ Ленинграда аспирант, кийин Фрунзе шаарында илимий кызматкер болуп ж³рг¼н кезде адабият майданында бир катар кыйчалыштуу оор учурлар ¼т³п жаткан эле. Ал согуштан кийинки мезгилде ВКП(б) БКнын идеологиялык маселелер боюнча кабыл алган бир катар токтомдоруна байланыштуу болчу. Аларда к¼рк¼м адабиятта жана музыка жаатында активд³³ иштеп ж³рг¼н А.Ахматова, М.Зощенко, В.Мурадели, Д.Шостакович сыяктуу чыгармачыл интеллигенциянын к¼р³н³кт³³ ¼к³лд¼р³ идеялык максаттуулуктан ажырагандар жана формалисттер катары негизсиз айыпталган.

Мына ошол окуяларга байланыштуу союздук республикаларда К.Асаналиев таамай м³н¼зд¼г¼нд¼й, «Ахматова менен Зощенколорду издей башташкан». Кыргызстанда Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов ¼³¾д³³ абдан жигерд³³ эмгектенип жүргөн адабиятчылар өткөндү идеализациялаган улутчулдар катары айыпталып, алар басма с¼з беттеринде катуу сынга алынып, т³рм¼г¼ отургузулган. Кыргызстан КП(б) БКнын аппаратында иштеген К.Орозалиев, К.Каракеевдердин жетекчилиги менен Ж.Самаганов баштаган «ур-токмокчулардын» тобу т³з³л³п, анын составына П.Балтин, Г.Нуров, Ж.Бердибеков ж.б.лар кирген. Мына ушундай оор кырдаалга байланыштуу кимди күнөөлөөгө болот деген суроого Кыргыз Эл жазуучусу М.Байжиев мындай жооп бериптир: «Кулатов – ³ч³нч³ класс билими бар шахтер, И.Раззаков кыргыз тилин билбейт, орус детдомунда ¼с³п, ¼з элинен ажырап калган адам. Алар «Манас» эмне экенин, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтар ким экенин кайдан билсин! Албетте, бул объективд³³ тарыхый шарт, мындан качып кутула албайсы¾. Кремлден келген буйрукка каршы чыкса¾, башы¾ кетет, аткарбаса¾ – иши¾ кетет. Бирок, Сталин же Жданов кыргыздардын «Манас» деген ВКП(б)нын саясатына каршы жаралган жомогу бар – ошону соккула! Байжиев, Бектенов деген эк¼¼ бар, ошолорду т³рм¼г¼ камагыла, – дептирби?!» [Ташым Байжиев., 2003, 89-б.]. Бул с¼зд³н логикасына караганда кыргыздар ¼зд¼р³ эле (ж¼н-жай адамдары да, бийликте отургандары да), ичи тардык «оорусу» менен ооруп, бири-биринин артынан т³ш³п ¼ч алып ошонун к¼п кесепети тийген.

Согуштан кийинки (1946-1954-жж.) басма с¼зд¼рд¼ жарыяланган макалаларга, Жазуучулар союзунун пленумдарында ж.б. жыйындарда с³йл¼г¼н с¼зд¼рг¼, кабыл алынган чечимдерге демагогия, диктатордук тон, жок жерден тагылган айыптар м³н¼зд³³. Ушул багытта Ж.Самаганов, П.Балтин, Г.Нуров – ³ч¼¼н³н жазган макалалары ¼т¼ м³н¼зд³³. Алардын мындай терс аракеттери Кыргызстан Жазуучулар Союзунун адабий сынга арналган атайын пленумунда (апрель, 1953) жана 2-съездинде (1954) [Никитич П., О нездоровых явлениях в кыргызской литературной критике // Литературная газета, 1953, 30-май] адилетт³³ сынга алынган.

§ 2. Үч сынчы жана адабий процесс

«Коомдо жашаган адам андан четте турууга м³мк³н эмес» (Ленин), б.а., ал ¼з³н¼н мурунку муун менен ар кандай де¾гээлде карым-катнашта болбой кое

албайт. Мисалы, 19-кылымдын классиктери өз замандаштарын да, батыш, чыгыш адабияттарын өтө кызыгып окуп, замандаштар бири-бирине карата пикир айтып, алгылыктуу жактарын улантып, келише албаган учурларын сындап келгени белгил³³. Улуу Пушкин менен Горькийдин тажрыйбаларына кайрылып к¼рс¼к, алардын ¼т¼ кызыгып окуганы жана таасирленгендери француз О.Бальзак болуптур. Ошону менен бирге алардын кээ бир калемдештери менен к¼з караштары, чыгармачылык багыттары боюнча келише албаган учурлары да кездешет.

К.Асаналиевдин кимдер менен байланышта болуп, алардан эмнени ³йр¼нг¼н³, кайсы жагы боюнча келише албаганы анын «Адабий айкаш» [Асаналиев К., 2008, 41-б.] баянын окуганыбызда ачык байкалат. Ал Ленинграддагы «Пушкин ³й³» деп аталган орус адабияты институтунун окумуштууларын ¼зг¼ч¼ бир жылуу сезим менен эскерип, алардан дагы к¼б³р¼¼к таасир ала албай калгандыгына арман кылат.

Кыргызстан ж¼н³нд¼ с¼з ж³рг¼нд¼ Т.Саманчин менен Т.Байжиевдер тууралуу айтып, алардын пединститутта мугалимчилик кылып ж³рг¼н кезинде камалып кеткенине абдан ¼к³н¼т, анткени, ошол тушта адабиятты т³ш³н³п, мыкты сабак бергендер ошолор экен. Аспирантураны аяктап келгенден кийин К.Асаналиевдин Кыргызстанда биринчи к¼рг¼н-баккан сынчысы Ж.Самаганов болуп, аны менен к¼п учурларда ¼з³ айткандай, «сырдаш да, му¾даш да, тагдырлаш да болуп ж³р¼т».

Согуштан кийинки жылдарда Кыргызстанда пайда болгон «³ч¼¼» деген символикалык аталыш ж¼н³нд¼ ленинграддык окумуштуу П.Н.Берков К.Асаналиевге мындай деп кеп салып берген экен: «Атактуу ³ч¼¼, – деп айтты ал, – П.И. Балтин, Г.Нуров, Ж.Самаганов ж¼н³нд¼. Дароо эле т³ш³нд³м. Кантсе да бул «³ч¼¼» Павел Наумович Берковдун к¼³¾³л³н¼ тийип, демин далай суутканын… Бийик маданияттуу П.Н. Берковго тигил «³ч¼¼н³н» орой, сологойлонгон к¼к союл чабуулдары табигый т³рд¼ каршы келгени айдан ачык. Ал тигилердин ар кимисине ¼з ³л³ш³н берип, аныктап баштады. П.И. Балтинди т³з эле «бул бир жагынан «злой гений» деди». Самаганов болсо, «таланттуу адам, бирок, тескери жолдо» деди. Баарынан да эсиме тере¾ кирип, тикесинен сайылып калганы – Фрунзеге кайтып барганда алар с¼зс³з сени менен жакын мамиле жасашка катуу аракеттенишет. Байка, алардын таасиринде кала к¼рб¼… Бул с¼зд¼рд³н кыраакылык менен айтылганын Фрунзеге келээрим менен эле байкай баштадым» [Асаналиев К., 2008, 50-б.].

Мына ошентип, К.Асаналиев аталган «³ч¼¼н³н» эк¼¼ менен ар кандай де¾гээлде карым-катнашта болуптур. Анан булардын «о¾-тетири» ³лг³с³ жаш адиске кандайдыр бир ыңгайда таасир этип ж³рг¼н³ сезилип турат. Ж.Самаганов бир жактуу сынчы болсо да, ¼т¼ курч жазган. К.Асаналиевге ушул жагы жаккан болуу керек. Кийинчирээк устаты адабий аренадан такыр чыгып калган со¾, чо¾ талаш-тартыштардын чордонунда ¼з позициясын бербей, кармашта, таймашта ж³рг¼н жалгыз Асаналиев болот. Мисалы, А.Токомбаевдин «Бетме-бет ке¾ири ке¾ешели» деген макаласынын «Ала-Тоонун» беттериндеги талкуусунда «Манас», Молдо Кылычка байланыштуу маселелерде ал лидерлик ролдорду ойноп ж³рг¼н. Кийин Тил, адабият институтунун окумуштуулар ке¾еши илимий кызматкерликке шайлабай коюп, ал кызматсыз калат. К.Асаналиевдин Ж.Самаганов менен «тагдырлаш, му¾даш да болдум» деген с¼з³н³н төркүнү ушул.

Ал эми Балтинден К.Асаналиев 4-курста окуп жатканда сабак алган жана аны башка окутуучуларына салыштырмалуу жогору баалаган. Бирок, аны иренжиткен бир учурду мындай эскерет: «Эгерде д³йн¼д¼ э¾ коркунучтуу, э¾ ыплас зыяндуу китеп бар болсо, ал «Библия» эле. Мына эми бийик трибунада туруп, мен кадырлаган

мугалимдеримдин бири Петр Исаевич Балтин «Манас» эпосун «Библиянын» катарына коюп жатпайбы!... Эгерде М.О. Ауэзовдун «Манастын» бириктирилген кошмо вариантын т³з³³ ж¼н³нд¼г³ гениалдуу идеясы болбосо, анын тагдыры кандай чечилмек? Иш Боровковдордун, Климовичтердин, Балтиндердин таразасына карата ооп бараткан…» [К¼рс¼т³лг¼н китеп, 52–53-б.].

Ошентип, К.Асаналиев ¼з³н¼ чейинки сынчылар менен о¾ жана терс жактары боюнча м³н¼зд¼лг¼н мына ушундай карама-каршылыктуу байланышта ж³рг¼н.

Диссертациянын борбордук б¼л³г³ **2-глава – «Залкар адабиятчы жана сынчы» –** жети параграфтан туруп, алардын ар биринин ¼з алдына койгон конкретт³³ милдеттери бар.

§ 1. Алгачкы монографиялары. Проблемалар жана ойлор

К.Асаналиев Фрунзе шаарындагы пединституттун студенти болуп ж³рг¼нд¼ ¼з³н³н адабий ишмердигин ыр жазуу менен баштайт. Жазуучулар союзунун консультанты У.Абдукаимов анын алгачкы кол жазма ырлар жыйнагы менен таанышып чыгып, аны жактырып, ¼з³нч¼ китеп кылып чыгарууга сунуш берет. Бирок, атасы ж¼н³нд¼ кимдир бир¼¼л¼р ушак таратып жиберип, жыйнак жарык к¼рб¼й калат.

Окууну аяктап, ал СССР илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалынын (орусча кыскартылганы КирФАН) Тил, адабият, тарых институтунда бир аз иштеп туруп, анан Ленинграддагы «Пушкин ³й³» деп аталган орус адабияты институтунун аспирантурасына ¼т³п, ¼з м¼¼н¼т³нд¼ кандидаттык диссертациясын ийгиликт³³ коргоп, эмгек жолун кайра эле КирФАНда улантат. Алгачкы жарык к¼рг¼н эмгеги [Асаналиев К., Романы Тугельбая Сыдыкбекова., 1957] кандидаттык диссертациясынын негизинде жазылган. Мында Т.Сыдыкбековдун «Ке¾-Суу», «Темир» романдарына профессионалдуу адабиятчынын де¾гээлинде тере¾ талдоо бер³³г¼ жетишкендиги – бул анын «Пушкин ³й³нд¼» алган билиминин натыйжасы экендиги талашсыз. Адабиятчы ¼з³н³н алгачкы монографиясы ж¼н³нд¼ мындай деп эскерет: «Ке¾-Суу» романы ж¼н³нд¼ М.Элебаевдин, кийинчирээк М.Д¼гд³ровдун, ошондой эле «Темир» романы тууралуу Т.Байжиевдин макалалары бар эле. Мен М.Д¼гд³ровдун, Т.Байжиевдин макалаларында чындык бар экендигине карабастан, алардын к¼рк¼м чыгармага болгон профессионалдык мамилесине карабастан т³з эле полемикага ¼т³п, жок жерден жазуучуну «коргогон» позицияны ээлеген болчумун» [Асаналиев К., 2008, 132-б.]. Демек, жаш изилд¼¼ч³ диссертацияга объект болгон авторду с¼зс³з т³рд¼ эле «коргоо керек» деген туура эмес к¼з караште ж³рг¼нд³г³н кийинчирээк байкаган.

Өз мезгилинде «Биздин замандын кишилери» романы ³ч³н жазуучу Сталиндик сыйлыктын лауреаттыгына арзыган. Бул чыгармага арналган главасы баштапкы эк¼¼н¼ салыштырганда ¼т¼ мазмундуу жазылгандыгын жаш окумуштуунун ийгилиги катары диссертация коргоо учурунда П.Н. Берков баса белгилептир (Адабий айкаш, 48-бет). Биз да бул пикирди толук б¼л³ш¼б³з. К.Асаналиевдин стилине таандык ¼зг¼ч¼л³к ошол «тырмак алды» эмгегинде эле к¼р³нг¼н. Ал – аналитикалык тере¾дик, с¼зд³ туура таап, ¼з ордуна кое бил³³, ойдун логикалуулугу, ырааттуулугу сыяктуу белгилери менен м³н¼зд¼л¼т.

Ошентип, К.Асаналиевдин «Романы Тугельбая Сыдыкбекова» аттуу монографиясы Тазабек Саманчиндин «Кылыч – жазгыч акын» (1946), М.Богданованын «Киргизская литература» (1947), Б.Керимжанованын «Кыргыз адабияты 25 жылда» (1951) аттуу эмгектеринен кийинки адабият таануу илимибиздин

алгачкы чалгындарынын бири катарында адабий сында о¾ баасын алган [Даронян С., Новое исследование о творчестве Т.Сыдыкбекова // Советская Киргизия, 1957]. Москва университетинин окутуучусу, кыргыз адабиятын, айрыкча Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгын жакшы билген С.Даронян ал эмгекти «**орчундуу илимий изилд¼¼**» деп атаган. Ошону менен бирге ¼з³н³н баамындагы айрым бир м³ч³л³шт³кт¼рд³ к¼рс¼т¼т. Мисалы, ошол жылдарда айрым изилд¼¼л¼рд¼ орус жана улут адабияттарынын байланыштарын к¼рс¼т³³д¼ айрым аша чабуучулуктарга жол берилген. «У нас есть основание думать, – деп жазат К.Асаналиев, – прежде чем приступить к созданию своего романа, Сыдыкбеков усвоил горьковскую традицию в построении сюжета» [Асаналиев К., 2008, 17-б.]. С.Даронян бул пикирге ¼з³н³н т¼м¼нк³ аргументин каршы коет: «Но почему именно Горький или вообще кто либо другой должен был влиять на Сыдыкбекова, чтобы он показывал своих героев «на фоне противоречий общественной жизни?». Ведь это – качество любого реалистического произведения».

Ке¾ешбек Асаналиев Кыргыз Илимдер академиясында иштей баштаган жылдарында пландык тема катарында кыргыз прозасынын ¼с³п-¼н³г³ш тарыхын изилд¼¼н³ тандап алып, кыргыз тилинде алгачкы монографиясын жарыялайт [Асаналиев К., 1957].

Китептин биринчи главасы алгачкы а¾гемелерди жана «Узак жол» романын талдоого арналып, анда ал «бир адамдын гана башынан ¼тк¼н окуясынын майда-ч³йд¼с³н¼н бери с³р¼тт¼лг¼н натуралисттик чыгарма» катарында бааланган. Бирок, автор кийинчирээк бул к¼з карашынан баш тартып, «Узак жолдо» «М.Элебаев жеке адамдын жана элдин тагдырын тарыхый татаал кырдаалдарда ачык жана так к¼рс¼т³³ жагынан чыны менен кыргыз прозасындагы реалисттик психологизмдин башталмасында тургандыгы талашсыз» [Асаналиев К., 1988, 51-б.] деп жазат. Ошондой эле «Каныбек» романын адегенде приключениялуу жанрга киргизсе, «К¼рк¼м нарк» аттуу китебинде «окуяны биринчи планда с³р¼тт¼¼, б.а. адамды чиеленишкен татаал байланыштардын призмасынан кароонун туруктуулугун» анын стилдик белгиси деп тааныйт. Ошондой эле А.Токомбаевдин а¾геме повесттерине, айрыкча «К³³н³н сырына» «лиро-романтикалык к¼т¼р³³¾к³ с³р¼тт¼¼ м³н¼зд³³» экендигин К.Асаналиев таасын ачып берет.

Ошентип, очеркте негизги б¼л³м Т.Сыдыкбековдун «Ке¾-Суу» жана «Тоо арасында» романдарын салыштырып изилд¼¼г¼ арналып, анын борбордук ордун ээлейт. Адабиятчы «эки вариантты салыштырып, сюжетке кандай кошумчалар киргизилип, кайсы образ кандайча «чы¾алып», же «¼рк³нд¼т³л³п» отургандыгын ишенимд³³ мисалдар менен далилдеп, так, таасын аналитикалык тере¾дик менен талдап отурат. Натыйжада «Ке¾-Сууга» караганда «Тоо арасында» романынын арымы, масштабы ке¾ейип, горизонту бийиктеп, жазуучу мурда байкабай, «чийки» калган жерлерин кандай даана сезсе, адабиятчы да дал ошондой профессионализм жолуна чыгат. Ал биринчи монографиясындагы жетпеген жерлерин эми байкап, жыйынтыгында жазуучу «Тоо арасынданы» «Ке¾-Суунун» «жа¾ы варианты эмес, андан жогорку де¾гээлге к¼т¼р³л³п чыккан профессионалдуу адабияттын нагыз чыгармасы» деп эсептейт.

«Очерк» К.Асаналиевди эрудициялуу окумуштуу катары дагы бир жолу тааныткан. Бул китепке карата да биринчи эмгегиндей эле айрым адилетт³³ сындар да айтылган. Мисалы, К.Асаналиев адабий ишмердигин баштаган жылдарда совет адабияты «социалисттик реализм методунда ¼с³п-¼н³кк¼н» деген традициялуу

түшүнүк такай колдонулуп жүргөн. Натыйжада бул метод кыймыл-аракетте турган жандуу организм эмес, кандайдыр бир катып калган сенек көрүнүш катары сезилген. Ошондой эле ыкмада К.Асаналиев да «Т.Сыдыкбеков соцреализмдин принциптерин ¼зд¼шт³р³п», «жетекчиликке алып» деген сыяктуу аныктамаларга жол бергендиги ³ч³н айрым калемдештеринен жеме да угуп калган учурлары болгон [Маленов Б., 1969, 37-б.].

Дагы бир проблема. «Ке¾-Сууну» жазып жаткан кезиңизде М.Шолоховдун «К¼т¼р³лг¼н ды¾» романынын таасири тийгенби, андан ³йр¼нг¼нзүзб³ же жокпу? деген суроо менен Т.Сыдыкбековго адегенде К.Асаналиев, кийинчирээк К.Бобулов кайрылган кезде [Бобулов К., 1969, 43-б.] ал эк¼¼н¼ эки башка мазмунда жооп узаткан, б.а. биринчи учурда «Шолоховду окуп, анан роман жазууну ойлондум» десе, К.Бобуловго «чын-чынына келгенде «Ке¾-Сууну» жазганга мага Ыманбай т³ртк³ берди» дейт. Ошондон улам изилд¼¼ч³л¼р да эки башка жыйынтыкка келишкен. Т.Сыдыкбековдун диссертанттарга берген жоопторундагы эки анжылык мезгил, шарттын ¼зг¼р³ш³н¼ байланыштуу келип чыккан. Мурда К.Асаналиев эмгек жазып ж³рг¼н 50-жылдардын биринчи жарымында улуттук жазуучулар орус адабиятына жакындоого аракеттенишсе, 60-жылдарда андай тенденция артка с³р³л³п, бир¼¼д¼н ³йр¼н³п чыгарма жазууну алар ¼зд¼р³н³н беделин т¼м¼н т³ш³р³³ катары кабылдап калышкан.

Жыйынтыктап айтканда, К.Асаналиев ¼з чыгармачылыгын изилд¼¼ч³ катары баштап, 1956-1960-жылдардын аралыгында ³ч монографиянын [Асаналиев К., 1957, 1960] автору болууга жетишип, аларда кыргыз прозасынын 30-50-жылдардын аралыгындагы ¼н³г³ш маселесин карап, маанил³³ илимий-теориялык ойлорун ортого салуу менен адабият таануу илимибиздин алгачкы кирпичтерин коюшкан. Демек, ал муну менен к¼р³н³кт³³ адабиятчы-теоретик катары илимий коомчулукка ¼з³н ке¾ири таанытa алган.

§ 2. Сын сапарында (60-70-жылдар)

Адабий-сын макалалар жазууну ал Ленинграддан келип, республикалык Илимдер академиясында иштеген мезгилден баштайт, б.а. 1955-1969-жылдардын аралыгында анын калемине 22 макала таандык болсо, мунун дээрлик к¼пч³л³г³ адабий сындын э¾ актуалдуу маселеси – к¼рк¼м чеберчилик проблемасына арналган.

1954-жылы «Ленинчил жаш» газетасы Б.Сарногоевдин «Боз ³й менен коштошуу» аттуу ырын талдоого арналган Н.Байтемировдун макаласы менен к¼рк¼м чеберчилик темасында талкуу ачып, ага аттуу-баштуу А.Токомбаев, Т.²м¼талиев, А.Салиев, Ө.Жакишев, Ж.Самаганов сыяктуу акындар, сынчылар катышып, жыйынтыгын К.Асаналиев чыгарган [Асаналиев К., 1954, 25-август]. Анда ал талкууга т³шк¼н макалалардын о¾ жана сол жактарын талдоого алып, чеберчилик ж¼н³нд¼г³ талкуу жаш автордун бир ырынын негизинде эмес, чо¾ акындардын чыгармаларынын мисалында ж³рг³з³л³п, алардын тажырыйбасы жаштарга ³лг³ катары к¼рс¼т³лг¼нд¼ жакшы болмок деген оюн айтат.

Ошого удаалаш «Эки китеп ж¼н³нд¼» деген макаласын ошол эле «Ленинчил жаш» (1955, 1-июнь) газетасында жарыялап, анда Т.Шамшиевдин «²ч д¼б¼д¼», А.Убукеевдин «Жыргал» аттуу прозалык жыйнактары тууралуу с¼з салып, бул эки китеп те¾ чеберчилик жактан катуу аксап тургандыгын белгилей келип, мындай деп жазат: «Т.Шамшиевдин жыйнагынан бир дагы оригиналдуу сюжет, бир дагы оригиналдуу к¼рк¼м ыкма, оригиналдуу образ, ал гана эмес бир дагы оригиналдуу эпитет же салыштыруу табуу кыйын».

Ушундай эле мазмунда да дагы бир макала [Асаналиев К., 1957, №2] жазып, анда да кыргыз а¾гемелериндеги айрым жылыштар менен бирге, кыйла оош-кыйыштар орун алып жаткандыгын белгилейт. Жакшы саамалык катары Ч.Айтматовдун, Н.Байтемировдун, К.Каимовдун айрым а¾гемелерин атайт да, чеберчиликке байланыштуу к¼рк¼м деталдардын ролун айрыкча белгилейт. Андай саамалыктардан С.Сасыкбаев, Т.Шамшиев, К.Эшмамбетов, С.Шимеевдер куру калганы айтылат.

Чеберчиликтин э¾ маанил³³ белгиси – к¼рк¼м деталдарды ыктуу пайдалануу аркылуу жандуу, таасирд³³ образдарды жарата бил³³. Бул жагынан Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы мисалдарга бай экендиги, ал эми Н.Байтемировдун романдарында («Жылдызкан», «Акыркы ок») жасалмалуулук, чыгарманы ыксыз чо¾ойтуп жибер³³г¼ жол берилгендиги конкретт³³ талдоолор менен далилденет.

К.Асаналиев чеберчиликтин ³лг³с³н Ч.Айтматовдун повесттерине арналган макалаларында баса к¼рс¼т¼т [Асаналиев К., 1956, №9]. Ошону менен бирге бул жагынан м³ч³л³шт¼п турган айрым чыгармалардын («Телегей», «Кордун тукуму» ж.б.) авторлорун жемелеп ¼т¼т.

Ошол жылдарда поэзиядагы форма маселеси да курч коюлуп, К.Асаналиев бир катар макалаларында [«Саманчы жолу» – ¼м³р жолу// Советтик Кыргызстан, 1964, 22-май.; Новая повесть Чингиза Айтматова // Советская Киргизия, 1966, 27-апрель.; Удел мастера – поиски // Литературная газета, 1967, 1-февраль.; «Жорго¾он жазба, Г³лсары!» // Ала-Тоо, 1968, №12] ага карата ¼з мамилесин билдирет.

1968-жылы «Кыргызстан маданияты» жумалыгында «Акындарга ³ч суроо» деген ат менен уюштурулган талкуунун жыйынтыгын чыгарган макаласын ал «Изден³³л¼р жана чаташуулар» деп атап, мында «эркин ырды» жактоо менен бирге ошол формага жамынып алып, к¼рк¼мд³г³ да, уйкаштыгы да жок ыр сымалдуу ж¼н эле бирдемелер жарыяланып жаткандыгын сынга алат. Ал эми «Эчки чоочун короого туш болдубу?» [Асаналиев К. Изден³³л¼р жана чаташуулар. // Кыргызстан маданияты, 1968, 25-декабрь; «Чужой ли двор забрела» коза? // Литературная газета, 1969, 7-май; «Эчки чоочун короого туш болдубу? // Кыргызстан маданияты, 1969, 25-июнь] аттуу «Литературная газетасында» жарыяланган макаласында сынчы «эркин ыр» формасын такыр жокко чыгарган айрым авторлорго каршы чыгып, «С.Эралиев, О.Султанов, Р.Рыскулов, М.Абылкасымова сыяктуулар ³ч³н ал мода куучулук эмес, поэзиядагы жа¾ы м³мк³нч³л³кт¼рд³ ачуу ³ч³н болгон талбаган изден³³ экендигин» эскере келип, С.Эралиевдин жемишт³³ аракеттерин кубаттайт.

Ошентип, адабиятчылык ишмердиги сыяктуу эле кандайдыр бир он-он беш жылдын аралыгында К.Асаналиевдин сынчылык ¼н¼р³ да толук калыптанып, ал окурмандарга ¼з³³н³н оригиналдуу стили жана жазуу маданияты бийик калемгер катары таанылган. Анын ар бир макаласы кызыгууну туудуруп, ¼т¼ ынтызарлык менен кабыл алынып турган.

§ 3. Социалисттик реализм методуна көз карашы

Социалисттик реализм – адабият теориясындагы өтө орчундуу жана татаал проблемалардын бири.

Ар бир көркөм метод коомдук көрүнүш катары белгилүү бир «бытьего» (коомдун экономикалык структурасы) байланышат, б.а. көркөм адабият коомдук аң-сезимдин бир формасы катарында социалисттик түзүлүштүн идеологиясын ачык таратып келген. Муну буржуазиялык идеологдор [Франция менен австриянын компартиясынын катарынан чыгарылган Роже Гароди, Эрнст Фишер, америкалык

советолог Глеб Струве] турмуш чындыгын бурмалоо, компартиянын «чынжырында» тушалуу деп түшүндүрүшкөн. Ал эми коомдо жашап туруп, белгилүү бир таптын көз карашын жактабай, «абсолюттук эркиндикте» эч кандай адабият болбой тургандыгы – бул төгүндөлгүс чындык. Изилдөөчү А.Дымшиц бир эмгегинде антисоветчиктер «акча мешогуна жамынып» (Ленин) өздөрүнүн «кожоюндарынын» кызыкчылыгы үчүн жан алакетке түшүп, ойлоп тапкан «эркин адабият» теориясынын негизсиздигин конкреттүү мисалдар менен далилдеген [А.Дымшиц. «Нищета советологии и ревизионизма». – М.: ХЛ, 1975].

Ошентип, социалисттик реализм методу – бул партиялуулукка, коммунисттик идеологияга кызмат кылган адабияттын методу. Бул тууралуу Ч.Айтматов мындай деген: «**Партийность и народность краеугольные камни литературы искусства**, это не просто фраза, не просто более и менее удачная формулировка. Это закономерность нашей общественной мысли, открытая Лениным и подверженная практикой революции» [Айтматов Ч., 1978, 137-б.]. Дагы: «Нам приходилось держать ответ за социалистический реализм и в наших заграничных поездках, где-то нам пытались доказать, что социалистический реализм ограничивает возможности художественного творчества и тому подобное в этом роде. Что ж, еще раз подчеркиваю **свою приверженность к социалистическому реализму**. Если появляются у нас серые, беспомощные, натуралистические книжки, картины и фильмы, то виноват не социалистический реализм, а виноваты авторы слабых произведений… А что касается социалистического реализма, то мне думается, что этот творческий метод настолько огромен, что мы еще далеко не полностью познали и изучили его, мы не дошли еще до его сокровенных глубин и заоблачных вершин. Он так же безграничен, как сама жизнь» [Айтматов Ч., 1978, 93-б.]. Абдан жакшы айтылган сөз. Ал буржуазиялык сынчыларга ошондо да, азыр да бериле турган таамай жооп. Бирок, өкүнүчтүүсү улуу жазуучу совет өкмөтү кулагандан кийин ошол көз карашынан айнып, советтик түзүлүш, компартия тууралуу башкача пикир айта баштаган: «Социалисттик реализм – адабий кубулушту бир гана жогортон көрсөткөн ыкма менен чагылдырган. Ал кезде чыгарма жаратуу «шыктандыруучу партия» тарабынан ачыктан-ачык таңууланган… Адабият коммунисттик диктовкалар боюнча жашаган» [Айтматов Ч., 1999, 530-б.].

Ч.Айтматовдун адабий практикасы анын бул сөзүнө карама-каршы келет. Мисалы, «Чынгызхандын ак булуту» өтө курч чыккандыктан, кайра курууга чейин жарыялай албай келдим» [Айтматов Ч., 1993, 22-декабрь] деген сөзүнүн төркүнүн териштире келсек, ал ага чейин сынчылдык пафосу андан да күчтүү «Гүлсарат» повестин жазгандыгы белгилүү эмемспи. Эгерде «Ак булутта» бир гана Сталиндик репрессиянын курмандыгы болгон Абуталип өңдүү ак ниет адамдардын трагедиясын ачса, андан мурда жарык көрүп, окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынган аталган повестинде компартиянын ичиндеги карьеризм менен бюрократизмди аёосуз сынга алган. Демек, кайра курууга чейин «диктовка» менен гана иштеп, чындыкты айта албай келгем деген аргументи факты менен анча коошпой калды.

К.Асаналиев Ч.Айтматов менен жашташ, советтик доордо социалисттик идеологияны каны-жанына сиңирип өскөн инсан. Ал калемдеш курбусунун СССР кулагандан кийин көз карашы кескин өзгөрүп, социалисттик реализмди «жазуучунун эки бутун бир кончуна тыгып, эркин ойлоого жол бербеген догма, кишен» деген сыяктуу ойлорун толук колдоп, бир катар макалаларын жазган. Ал эми Айтматовдун эки доордогу эки башка ойлорун мындайча аргументтейт! «Ч.Айтматовдун бөтөнчө

акылмандуулугу ушунда экен, ал бийликке, системага ачык каршы чыкпай, тескерисинче, аны менен жалпы «тил» таап, жылуу-жумшак кадырлашып, сыйлашып, ал турмак катар басып, бир орундукта отуруп, бирок, ошол бийликтин фундаменталдуу негиздеринин түп тамырына балта чаап, улам үңүлүп казып отургандыгында» [Асаналиев К., 1995, 120-б.].

Биздин оюбузча, ал мурда бийликке чын жүрөгү менен эле ишенип, кызматташып, анын улуу сыйлыктарын тартынбай эле алып келген. Эгерде коомдук түзүлүш өзгөрбөсө, балким, ал ошондой эле абалда жүрмөк. Ошон үчүн жазуучунун социализмди сындай баштагандыгынын объективдүү себебин базистин алмашылып, аны тейлеп келген надстройканын кыйрашына байланыштырганыбыз туура болор. Бирок, канткен менен Ч.Айтматов, анын артынан К.Асаналиев да советтик түзүлүштүн, социализмдин ийгиликтерин эч качан жокко чыгара алмак эмес. Ал совет мамлекетинде жазуучуну «ыйык, такыба адамдардай сыйлаган» доор өтүп кеткенин бир мисал менен түшүндүрөт: «Али да эсимде, көп жыл мурда АКШда бир жазуучу менен сүйлөшкөнүмдө мындай деген эле: «Мен силерге, советтик жазуучуларга, аябай суктанам, силерди түрмөгө отургузушат, сүргүнгө айдашат, газеттерде, партиялык чогулуштарда сындашат, «совет коомуна жалаа жабасыңар» деп айыпташат ж.б.у.с. нерселер. Силер эл алдында авторитетке ээсиңер, эл жазуучуну өзүнүн коргоочусу, таламын талашуучу деп түшүнөт. А биерде, Америкада болсо, эч ким бизди адам деп эсептебейт, эмне кааласаң жаза бер. Жок дегенде бирөө сенин чыгармаңа көңүл буруп, бир нерсе деп сени айыптасачы! Ал кезде мен мындай сөздөргө таңгалган элем. Көрсө, **аныкы да өзүнчө жөндүү экен**» [Айтматов Ч., 1999, 537-б.]. Мына эми, – деп ал, – сөзүн улайт: «Китеп коммерциялык диктаттын мөөрүн басчу маданий керектөөлөрдүн кулуна айланды. А түгүл социалисттик реализмдин «кууш бешигинде» баштан кечиргендерге салыштырганда да соода адабият үчүн, анын эркиндиги жана көркөм өнүгүү келечеги үчүн алда канча оор кыйынчылыктардын жаңы катарын түзүп койду» [Айтматов Ч., 1999, 531-б.].

К.Асаналиевдин көз карашы да ушуга окшош. Ал «социалисттик реализмдин табиятын түшүнүү үчүн ошол доордун адабиятын жакшылап изилдеп, дурусун дурус, бурушун буруш деп далилдеп, азыркы муунга түшүндүрүү кажет» [Асаналиев К., Соцреализм. Адабият жана Айтматов // Ала-Тоо, №4 (53), 2008, февраль] дейт.

Кыскасы, социалисттик реализм проблемасы өтө татаал. Мында 70 жылдан ашык жашап келген адабият тууралуу сөз жүрүп жатат. Ал жөнүндөгү көз караштар эки жактуу. Бирөөлөр совет мезгилинде жаралган көркөм дөөлөттөрд[3] «тоталитаризм» деп аталган түшүнүккө такап, кол серпип коюуга акыбыз жок дешет, экинчилери, ал доорго нигилисттик менен карап, катуу сөздөрдү айтышат. Аргументи – ал учурда адабият эркин болгон эмес, саясий диктаттын гана коштондусу эле деген маанайдагы кургак, негизсиз тануучулукка бийлетип жиберүү. Негизинде көз караштардын мындай таймашы дагы да бир топ мезгилге созулаары түшүнүктүү иш.

§ 4. Адабий мурас – көркөм дөөлөт

К.Асаналиев Кыргыз Илимдер академиясында иштей баштаган жылдарда «Манас» эпосунун бириктирилген варианты түзүлүп жаткан. Ошондо Т.Сыдыкбековго тапшырылган «Сейтек» эпосун илимий жактан изилдеп, ага баш сөз жазуу жаш окумуштууга тапшырылган. Бул милдетти ал жакшы аткарып, «Сейтек» эпостук деңгээлге толук өсүп жеткен деген корутунду чыгарат. Ага чейин «Сейтек» «жетиле иштелбеген, аны өзүнчө бөлүк катары атоого жарабайт» [Сыдыкбеков Т. Иниден агага // Китепте: Табылга. – Ф., 1991, 312-б.] деген М.Ауэзовдун пикири бар эле.

К.Асаналиев мындай деп жазат: «Мейли сюжеттик жана композициялык жактан болсун, мейли каармандардын көркөм элестеринин ачылышы жана идеялык мазмуну жактан болсун «Сейтек» – өтө оригиналдуу, өз алдынча бүткөн чыгарма» [Асаналиев К. «Сейтек» – «Манас» эпосунун 3-бөлүмү // Китепте: Сейтек (4-китептин баш сөзү). – Ф., 1960].

Ошентип, К.Асаналиев «Манас» менен жаш мезгилинде байланышып, көзү өткөнгө чейин анын проблемаларына аралашып келген. Өзгөчө Сагынбайдын вариантын жарыкка чыгаруу бир топ кыйынчылык менен ишке ашып, биринчи тому жарык көрөрү менен А.Токомбаевдин ага карата сын пикири коомчулукту бир топ түйшүккө салган. Эл акыны өз макаласында Сагынбайдын «Манасына» идеялык дооматтар коюп, бирок, ал эч көңүлгө алынбай, төрт китеби толугу менен жарыяланат [Асаналиев К. «Манас» эпосунун тегерегиндеги чайкоочулук же бир көз караштын он кубулушу // Кыргызстан маданияты, 1987, 24-сентябрь].

К.Асаналиев А.Токомбаевдин позициясына макул эместигин далилдеген макаласында [Кыргызстан маданияты, 1987, 10-декабрь] мындай аргумент келтирет: «1958–1960-жылдардын аралыгында «Манас» эпосунун кошмо варианты түзүлүп, басылып чыгып жаткан кезде анын элүү процентине жакыны Сагынбайдан алынып жатканын редколлегия мүчөсү А.Токомбаев билген да, «үн деген» эмес. «Мына ушундан улам, – дейт К.Асаналиев, – төмөнкүдөй законченемдүү суроо келип чыгат. Кайсыл Токомбаевге ишенебиз – бириктирилген варианттын редколлегия мүчөсү катары Сагынбай айткан текстти жана анын бириктирилген вариантка киригизилишин активдүү колдогон жана кубаттаган 50-жылдардагы Токомбаевдиби, же ушул эле текстти «тыюу салынган» деп, анын жаңы редколлегия мүчөлөрүн «улутчул», «душман» ж.б. деп жарыялаган 70-80-жылдардагы Токомбаевге ишенебизби?». Суроо туура эле коюлган экен. Бирок, кызуу кандуулугу менен бир одоно сөз кетип калган. Ал Токомбаевди өз энесине кол салган манкуртка теңештиргени ыксыз.

Ошондон кийин А.Токомбаевди «ур токмокко алган» өтө эле ашкере ачууланган сындарга акаарат айткан журналист А.Черемушкинага К.Асаналиев «бардык чатакты чыгарган өзү күнөөлүү» деп жооп берген. А.Токомбаев болсо жыйынтыктоочу жооп макаласында «Манастын» Сагынбайлык варианты боюнча өзүнүн позициясында кала берерин туюнтат: «Кайталайм. Сагынбай версиясынын 1-тому үч жолу басылгандан кийин араң оңолгон. Ал эми 2-3-4-томдору баягы эле биринчи басылган бойдон калып отурат. Биздин нукура элдик идеологиялык, таптык позициябызга ылайык реакциялык-улутчул, феодалдык-клерикалдык кириндилердин бардыгынан тазалануута тийиш». Ооба, 1952-жылдагы «Манастын» элдүүлүгүнө арналган конференцияда ошондой пикирлер айтылган. Андай «кошумчалар» жалпы вариантта орун алганы чын, ал эми басылып чыккан төрт томдукта андай фактылар жок. Болгон күндө да 80-жылдардын аягында коомдук шарттар кескин өзгөрүп, кайра куруу процесстери жүрүп жатканда А.Токомбаевдин койгон дооматтары эске алынышы кыйын эле. Муну карыя акыныбыз анча аңдабаган көрүнөт.

Кылыч маселеси боюнча да күрөш көп мезгилдерди кучагына алат. Ал 1947-1948-жылдарда башталып, 1992-жылы араң аягына чыккан. Бул аралыкта карама-каршы позициядагы макалалар (бирөө аны коомдогу **өзү көргөн чындыкты туура сүрөттөгөн реалист,** экинчилери, динчил-фонатик исламист, орустарды жек көргөн улутчул дешкен) байма-бай жарыяланып келген. К.Асаналиев да ошол талаш-тартыштардын чок ортосунда туруп, мурда «Молдо Кылычты көтөрмөлөө, аны элдик

акын-агартуучу катарында көрсөтүүгө умтулуу идеялык жана саясий жактан зыяндуу» деп жазса, кийин ал көз караштан чегинип, биринчи позицияга өт³ү менен өз катасын оңдоого жетишкен: «Зар заман» – бул барыдан мурда кыргыз турмушу, тагдыры жөнүндөгү бүтүндөй бир философиялык ой-толгоолору, акындын жүрөктөн чыккан муң-зары, күткөн үмүт-тилеги, эртеңки идеалы. Ошондуктан дал ушул чыгармада Молдо Кылычтын көз карашындагы даанышмандык менен табигый чектелиш өзүнүн бүткүл карама-каршылыктары менен ачык чагылган» [Асаналиев К. Башат // Кыргызстан маданияты, 1989, 31-август].

Ошентип К.Асаналиевдин Молдо Кылычка мамилеси да бир калыпта жүргөн эмес. Коомдук процесстеги өзгөрүүлөргө ылайык ал бир топ кыйналып, чайнала келип, акыры туура жолго чыккан.

§ 5. К.Асаналиевдин айтматов таануу илиминдеги салымы

Кыргызстанда Айтматов таануучулардын тизмеси бир топ эле узун. Ошолордун бирөө жөнүндө О.Ибраимовдун таамай айткан мындай сөзү бар: «Айтматов ведь был лучшей, органической частью нашего естества, нашего самосознания, нашего национального бытия. Лучшим нашим украшением, нашей гордостью, нашим символом… Он был лучшим нашим историческим оправданием, **нашей визитной карточкой**. Нашим всем» [Ибраимов О. Испытание историей (размышления и эссе о судьбе Кыргызстана)]. Ошентип, «тообуз кулап» жетимсиреп турган күндөрдө анын калтырган мурасын мурдагыдан да терең изилдөө милдети алдыбызга коюлду…

К.Асаналиев Айтматов таануу илиминин баштоочусу. Жазуучу анын «Т³нк³ сугат», «Асма к¼п³р¼» аттуу алгачкы а¾гемелерине карата жылуу пикирди ошол сынчыдан алгач угуп, бир топ шыктанып, демденип калганын өзүнүн эскерүүлөрүндө белгилеп өткөнү бар. К.Асаналиев ¼з³н³н ошол макаласында [Асаналиев К. Кыргыз а¾гемелеринин айрым маселелери // Ала-Тоо, 1957, №2] мындай деп жазган: «Ч.Айтматов сюжет куруу, образдарды ш¼к¼тт¼¼ боюнча азыркы кыргыз жазуучуларынын ичинен ¼зг¼ч¼л¼н³п турат».

Ч.Айтматов 1957-жылы Москвада Жогорку адабий курста окуп ж³рг¼н кезинде «Бетме-бет» аттуу повестин тез эле жазып б³т³п, кимге к¼рс¼т¼р³н билбей ж³рг¼нд¼ к¼ч¼д¼н К.Асаналиевди жолуктуруп, гостиницанын бир бурчунда отуруп, бир жарым саат окуп берет. Ошондо ал «**бул – кыргыз адабиятындагы жа¾ы с¼з**» [Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф., 1990. – 2-т. – 541-б.] деп айтат. Бул – анын алгачкы повестинин «тушоосун кескенге» барабар пикир эле. Ошондон кийин анын жолу шыдыр болуп, повесттерин удаама-удаа жаза баштады. 1958-жылы жарык к¼рг¼н «Жамийлага» М.Ауэзов «**бул Орто Азия адабиятындагы алгачкы психологиялык повесть**» [Ауэзов М. Путь добрый! // Литературная газета, 1958, 23-октябрь] деп баа берсе, К.Асаналиевдин ал жөнүндөгү корутундусу мындай. «Жамийла» кыргыз прозасында жаңы эпостун жаралышын айгинеледи. Ал эми «эпос» деген т‰ш‰н‰ккµ изилдµµч‰ чоњ кµлµмд‰ү, панорамалуулукту эмес, жекече тагдырларды терењ ачуу аркылуу улуттук чындыктын маани-мазмунун таасирд‰‰ с‰рµттµп бер‰‰н‰ киргизет.

1968-жылы К.Асаналиев «Кыргызстан» басмасынан «Открытие человека современности» (Заметки о творчестве Чингиза Айтматова) аттуу китебин чыгарып, анда жазуучунун алгачкы а¾гемелеринен «Г³лсаратка» чейинки чыгармаларын ке¾ири талдоого алган. «Г‰лсарат» К.Асаналиевдин баасында мурдагы эле жазуучулук кредосун (турмушту туура с‰рµттµп, каармандардын жан-д‰йнµс‰н терењ ачуу) сактап калган чыгарма.

Ч.Айтматов 60-70-жылдарды совет адабиятынын ¼н³г³ш³нд¼г³ жазуучуларга кандайдыр бир ке¾дик, тере¾дик берген мезгил катары баалайт. Аны «Бетме-беттен» да байкаса болот. Антпегенде мурдагы кездерде дезертир тууралуу жазуу кимдин оюна келиптир. Ошол себепт³³ алгачкы кездерде Кыргызстанда бул чыгарманы ¼г¼йл¼п да ж³р³шк¼н. Жазуучу ¼з³н³н бир эскерүүлөрүндө [Айтматов Ч. В соавторстве землею и водою. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 117-б.] повесть боюнча т³з³лг¼н инсценировканы радиодон бердирбей койгонун эскерет.

К.Асаналиевдин 1988-жылы жарык к¼рг¼н «К¼рк¼м нарк» аттуу китебинин негизги б¼л³мд¼р³ да Айтматов ж¼н³нд¼. Мында биринчи монографиясындагы ойлор тере¾детилип ¼н³кт³р³лг¼н: «Ч.Айтматовдун повесттеринде жана романдарында адамды ар тараптан фундаменталдуу к¼рс¼т³³ тере¾детилген психологизмге жана философиялык синтезге негизделди, – деп жазат ал, – жазуучу ¼з³ ачкан д³йн¼с³ менен улуттук адабиятты жалпы адамзаттык эстетикалык ³лг³л¼рд³н катарына чыгарып, улуттук адабиятка к¼рк¼мд³к мааниси боюнча мурда болуп к¼рб¼г¼н жа¾ы сапат-касиет алып келди… Мына бул к¼р³н³шт³ **кыргыз эпосунун жа¾ы доору** деп айтсак болот» [Асаналиев К. К¼рк¼м нарк. – Ф., 1988. – 135-б.]. Мына ушул мааниде К.Асаналиев «Жамийладан» башталган жазуучунун чыгармаларын кыргыз эпосунун жа¾ы доору деп атайт.

Ч.Айтматовдун «мен романтизмден реализмге келдим» деген бир с¼з³ бар. Турмуштук жана адеп-ахлактык чо¾ сыноолорго туш келип, бирок, баш ийип, багынбаган Кемел, Илияс, Д³йш¼н ¼³¾д³³ романтикалык типтеги каармандар Айтматовдун чебер каleminен жаралгандыгын айта келип, сынчы «Саманчы жолунда» «кыргыз аялынын согуш мезгилиндеги к¼т¼рг¼н ж³г³, тарткан кайгысы чыны менен эпикалык масштабда романтизацияланган образга «айлангандыгын» белгилейт. Ал эми «Г³лсаратка» келгенде К.Асаналиев аны нагыз «катаал реализм» менен жазылган чыгарма деп эсептейт.

К.Асаналиев Ч.Айтматов балдар д³йн¼с³н да чебер ача билгендигин белгилеп, «Сейиттен тартып, Султанмуратка чейинки «Айтматовдун балдарынын» к¼рк¼м эволюциясы – бул турмуштун улам жа¾ы жактарын, улам тере¾ катмарларын таанып бил³³д¼г³ жазуучунун ¼з³нч¼ бир образдык системасы» [Айтматов Ч. Г³лсарат // Асаналиевдин баш с¼з³. – Ф., 1978] дейт.

Ошентип, ¼з³ менен курбалдаш жазуучу ж¼н³нд¼г³ оригиналдуу, теориялык ма¾ызы тере¾ ойлорун макаладан макалага, китептен китепке ¼тк¼р³п ¼н³кт³р³п отуруп, алардын жыйынтыгын «Чингиз Айтматов. Поэтика художественного образа» аттуу докторлук диссертациясында чыгарган. Ал капиталдык эмгеги [Асаналиев К., 2001] Айтматов таануу илимине кошкон ¼лч¼мс³з чо¾ салым болуп эсептелет.

Монографияда «Жамийладан» «Кыяматка» чейинки б³тк³л чыгармаларына илимий-теориялык к¼з караштын позициясында ке¾ири талдоолор берилип, салмактуу корутундулар чыгарылат. Конкретт³³ алганда алар т¼м¼нд¼г³д¼й проблемаларды камтыйт. «Жамийла» повестиндеги улуттук чындыкка жа¾ыча к¼з караш» деген главасында эски салт-санаалар менен к³р¼ш³³ проблемасы каралган. Андан со¾ «Г³лсаратты» кыргыздын жа¾ы доорунун эпосу планында талдап ¼т¼т. Ал эми «Кылым карытар бир к³н» романын «кыргыз эпосунун жа¾ы бийик баскычы» деп атоо менен бирге ага «Сары-Өзөк» метафорасы» деген мүнөздөмө берет.

«Кыямат» романы тууралуу адабий сында ар т³рд³³ к¼з караштар айтылган. Алардын э¾ негизгиси – чыгарма бирдикт³³ композициялык б³т³нд³кк¼ ээ эмес деген, экинчиси, аны улуттук чындыктан алыс турган мезгил менен мейкиндиктен ашырган

пикирлер. К.Асаналиев ¼з³н³н талдоосунда жазуучунун универсалдуу билимге ээ экендигин, романдагы миф менен жомокту, философия менен социологияны, куран менен Инжил (Библияны) бирдикт³³ бир концепцияга бириктире алгандыгын баса белгилейт.

Монографиянын корутунду главасында изилд¼¼ч³ улуттук жана жалпы адамзаттык проблемасына кайрылып, Айтматов улуттук чындыкты с³р¼тт¼¼д¼ же башка элдин турмушуна кайрылганда да, ал улуттук аркылуу жалпы адамзаттыкка көтөрүлүп чыккан, б.а. бул эки категория диалектикалык карым-катнашта жашайт – чыныгы улуттук нерсе гана жалпы адамзаттык мааниге ээ боло алат деген к¼з караштı туюнтат: «Общеизвестно, – деп жазат К.Асаналиев, – что не вякое и не во всех случаях национальное обладает свойствам общечеловеческого. Общечеловеческое – это тот уровень художественного развития, когда национальная действительность раскрывается во всей своей социально-философской значимости и приобретает значение мировых ценностей» [Асаналиев К., 2001, 300-б.]. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы улуттук менен жалпы адамзаттыктын карым-катнашын мына ушундай мааниде гана кабылдоо туура болот.

§ 6. 70-80-жылдардагы илимий жана сынчылык ¼н¼рд³н ¼рк³нд¼ш³. «Майдан» романы

Бул аралыкта К.Асаналиев адабий жана сынчылык ¼н¼рд³н жа¾ы баскычына к¼т¼р³л³п чыккандыгы айгине. Ал актуалдуу темалардагы адабий талкууларга ³зб¼й катышып, ошону менен бирге полемикалуу макалалары менен басма с¼зд¼ тынымсыз чыгып турду.

Фольклор менен профессионалдуу адабияттын жана улуттук адабият менен реалисттик адабияттын карым-катнашы – адабият таануу илиминдеги орчундуу проблемалардын бири. Бул маселе боюнча бирдикт³³ к¼з караш жок. К.Асаналиевдин таамай м³н¼зд¼м¼с³ боюнча, ал эк¼¼ «учууга эки канаттай», б.а. бири-бирисиз жашай албай турган эки булак. Мисалы, жазма адабиятты фольклордук традициясыз элестет³³г¼ м³мк³н эмес, экинчи жагынан анын ролун ¼т¼ чо¾ойтуп жибер³³г¼ да жарабайт.

Адабияттагы фольклорго кайрылуунун ар бир этапта ¼зг¼ч¼л³г³ бар. Алсак, 20-30-жылдар менен 50-60-жылдар окшош эмес. Жазма адабияттын жа¾ыдан т¼р¼л³п жаткан учурунда фольклоризм к³чт³³р¼¼к болсо, кийинки этаптарда ал башкача м³н¼зг¼ ¼т¼т. Мисалы, «Жант¼шев менен Айтматовдун фольклорго кайрылуусу кескин айырмаланат. «Ак кемеде» же «Г³лсаратта» элдик легендалар баягыдай к¼б³нч¼ бытовизм, этнографиялык турмуш тиричиликти таанып-бил³³ функциясын аткарбастан, к¼рк¼м чыгармачылыктын негизинде берилген философиялык, нравалык, психологиялык жыйынтыктарга т³зд¼н-т³з кийлигишет» дейт К.Асаналиев. Мындагы жазуучунун ийгилигин ал фольклорго реалисттик адабияттын бийиктигинен туруп мамиле кылгандыгынан к¼р¼т.

Асаналиев сынчы катары чыккан мезгилден тартып эле реалисттик адабияттын салттарынын кыргыз профессионалдуу адабияттын ¼н³г³ш³н¼ тийгизген таасирин ¼зг¼ч¼ белгилеп келген. Ал жаш жазуучуларга таяна турган бирден-бир булак, эгерде адабиятчынын термини менен айтсак, «ишенимд³³ ориентация». Булар тууарсында ал бир катар макалаларында [«Орус классикалык жана совет адабиятынын кыргыз адабиятындагы традицияларынын кээ бир маселелери»., «Кыргыз прозасынын ишенимд³³ ориентациясы ж¼н³нд¼»., «Учууга эки канаттай»., «Кыргыз прозаиктеринин улуу мектеби»] ке¾ири с¼з козгойт.

Сынчы таасир, традиция маселесин эки жактуу карайт. Бир¼¼л¼р ³лг³н³ т³зд¼н-т³з пайдаланса, экинчилери, к¼пт¼г¼н классиктерди окуп, ³йр¼н³п, традицияны «¼зд¼шт³р³³» деңгээлине к¼т¼р¼т, б.а. Айтматовдун чыгармаларынан «кимдир бир¼¼н³н басып кеткен изин» (Ломидзе) сезбейси¾, ошону менен бирге аларсыз аны элестете да албайсы¾, б.а. таасир тере¾ т³пк³рг¼ си¾ип кеткен, аны «кол менен кармалап к¼р³³г¼» (Ауэзов) м³мк³н эмес.

К.Асаналиевдин к¼рс¼т³лг¼н аралыктагы бир катар макала жана изилд¼¼л¼р³ кыргыз прозасынын проблемаларына арналган. Өзг¼ч¼ ал Ч.Айтматовдун, У.Абдукаимовдун, М.Гапаровдун, М.Байжиевдин, Ө.Даникеевдин ийгиликтерин белгил¼¼ менен бирге айрым авторлордун (С.Сасыкбаев, М.Абдукаримов, Ш.Садыбакасов, Ш.Бейшеналиев, К.Сактанов, Ш.Абдыраманов) романдарындагы каармандардын схемалуу с³р¼тт¼л³ш³, к¼п с¼зд³³л³к, ¼нд³р³шт³к проблемалардын биринчи планга чыгып, адам тагдырынын артка с³р³л³ш³ сыяктуу кемчиликтер сынга алынат [Кара¾ыз: Асаналиев К. Кыргыз романы: Кербен жол жана туюктар. // К¼рк¼м нарк. – Ф., 1988].

К¼рс¼т³лг¼н мезгил аралыгында К.Асаналиев 1968-жылы «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын беттеринде «Акындарга ³ч суроо» деген рубриканын алдында ¼тк¼н талкууга катышып, ¼з оюн мындайча туюнтат: «Сап сындырып жазуу – бул эксперимент ³ч³н жасалбайт, ал турмуштук зарылчылыктан улам чыккан, анткени, качанка чейин «Ак М¼¼рд³н» бешигинде термелип жатмак элек» (К.Укаев), поэзияда жа¾ы жолдорду изд¼¼ зарыл, б.а. традициялык ырларды эркин ыр формасы менен коштоо керек деген ой айтылат. Бирок, бул жакшы аракеттер дайым эле ийгиликтер менен аяктабай, айрым кемчилдиктер да орун алып жаткандыгын айтып, мисалга жа¾ы форманын баштоочуларынын бири С.Эралиевдин тажрыйбасына кайрылат. Алсак, «Жылдыздарга саякат» поэмасында ойду атайын татаалдаштыруу, чиеленишкен ассоциация, татаал метафораларды сезим менен эмес, атайын максаттын негизинде акылдын к³ч³н¼ салып жасоо сыяктуу м³ч³л³шт³кт¼р орун алган.

Мындай к¼р³н³шт¼р эркин ыр жазып ж³рг¼н Р.Рыскулов, М.Абылкасымова, О.Султановдордо да жолугат.

Жалпысынан алганда 70–80-жылдарда Асаналиевдин илимпоздук жана сынчылык горизонттору бийиктеп, ысмы жалпы союздук окурмандарга белгил³³ болот. Ал бир катар макалаларын борбордук «Литературная газетасына» жарыялоого жетишет.

У.Абдукаимов ¼м³р бою котормочулук менен алектенип келип, биринчи жана акыркы «Майдан» романы менен адабият тарыхында калган. Мындай мисал орус адабиятында Грибоедовдо болуптур. Анын «Акылдан азап» комедиясындагы Чацкий У.Абдукаимовдун Качыкеси сыяктуу ¼м³р бою аздектеп багып ж³рг¼н каарманы экен.

1961-жылы «Майдандын» 1-китеби жарыкка чыкканда А.Токомбаев ага атайын макала арнап, анда роман «социалисттик реализмден четтеген чыгарма катарында» бааланган [Токомбаев А. «Майдан» романы ж¼н³нд¼ учкай с¼з // Советтик Кыргызстан, 1961, 11-март]. 1962-жылы ал Кыргызстан Жазуучулар Союзунда ¼тк¼н чо¾ талкууда анын атайын предмети болгон. Ошол жыйында Абдукаимовдун ийгилигин даана байкагандар да, сынчыны негизсиз колдогондор да ачыкка чыккан. Маселен, Лениндик сыйлык ала элек, бирок, бир топ повесттери менен элге таанылып калган Ч.Айтматов минтип айткан экен: «Кызыгуу менен окуп чыгып, аягында ¼к³н³п

калдым. Жаман жазылгандыктан эмес, мындан да мыкты китеп болууга толук м³мк³нд³к болгон экен, укмуштуу эпизоддор бар… Абдукаимов чо¾ психолог экен. Бул жагынан алганда китепти орус окурмандарына уялбай эле окутууга болот. Айрым бир жерлери Ремарк, Бондарев, Симоновдордун китептери менен жанаша ат салыша барат» [Тентимишев М. Узакбай ¼м³р³н узарткан «Майдан» // Кыргыз Туусу, 2001-жыл, 27-февраль, 1-март].

Талкууга к³б¼ болгон К.Асаналиев ¼з³н³н «Адабий айкаш» эскерме-китебинде ошондогу эсте калган элестерди мындай деп таасын баяндап берген: «Адилеттик ¼з³н³н тарабында экенине бекем ишенгенби, айтор, т³зд¼н-т³з саясий оор айып коюп, каар чачып с³йл¼г¼нд¼рг¼ чычалап айтышкан жок, ошондой эле жактап, коргоп с³йл¼г¼нд¼рг¼ да к¼¾³л³ к¼т¼р³л³п, курсант тарткан жок. Ар бир ораторду кунт коюп угуп, ¼з³н¼ керект³³ жерлерин окуучулук дептерге тыкыр жазып отурду. Эч кимге т³ш³нд³рм¼ да, реплика да бербеди… Карама-каршы пикирлер бетме-бет кагылышып, тытышып жатса, эчтекени туйбагандай, сезбегендей чымырканып отурган, бир калыбынан козголбогон токтоолук менен сабырдуулукту мына ошондо к¼рд³м» [Адабий айкаш, 88-89-б.].

Автор ж¼н³нд¼г³ ушундай жылуу с¼зд¼рд¼н кийин К.Асаналиев А.Токомбаев койгон негизги дооматка мындай т³ш³нд³рм¼ берет: «Ырасын айтканда, «Майдан» романын социалисттик реализм четке каккан» деген формулировкада чындыктын кандайдыр бир ³л³ш³ бар болучу… Бул жерде маселенин ма¾ызы «Майдан» романында с³р¼тт¼лг¼н турмуш чындыгы, к¼рк¼мд³к жа¾ычылдыгы социалисттик реализмдин к¼н³м³ш калыптарына, чектелген чектерине сыйбай жаткандыгында» [Асаналиев К. 2008, 88-89-б.].

Талкуу К.Асаналиевдин байкоосунда «Майдандын» пайдасына чечилген. Ал мурдагы к¼нд³м, стандарттуу жолдон чыгып, согуштук катаал чындыкты ашкере айгине кылган роман экендигин тастыктады. Автор ¼з³н³н корутунду с¼з³нд¼ мындайча белгилептир: «Менин романымдын биринчи китебиндеги ¼к³н³ч³м, турмуш горизонтун ке¾ирирээк албай, дале болсо музоосунда с³зд³р³п койгон уйдай болуп, «бул китепти эмне дешээр экен, **партиянын жолунан чыгып кетти** деп дагы бир¼¼ союлун к¼т¼р¼ чыгып, к¼¼н³ келсе жыга чабаар бекен» деп с³рд¼г¼нд³к, чочугандык болду» [Асаналиев К. 2008, 92-93-б.].

У.Абдукаимовдун оюу боюнча партиялуулук деген – бул ооз ж³з³нд¼ айтылган кургак с¼з, демагогия эмес, ал турмуш чындыгынын туура, таасын с³р¼тт¼л³ш³.

К.Асаналиев «Майдан» романына «Кыргыз романынын мейкиндиктери» [Кыргызстан маданияты, 1969, 12, 19-ноябрь] аттуу к¼л¼мд³³ макаласында да кайрылып, аны чыныгы новаторлук, психологиялык чыгарма катарында к¼рс¼т¼т: «Майдан» – к¼п аспект³³, к¼п пландуу роман. Мындай сапат окуянын географиялык ч¼йр¼с³н³н масштабдуулугуна, каармандардын к¼п сандуулугуна гана эмес, ал барыдан мурда адам турмушунун концепциясын, адамдын жан-д³йн¼с³н ачууга негизделген».

Романдын конкретт³³ каармандары ж¼н³нд¼ с¼з ж³рг¼нд¼ ал «жан-д³йн¼с³, психологиясы алда канча татаал, тере¾ жана бай Качыкеге автор узак ¼м³р берип кеткендигин» канагаттануу менен белгилейт. Чынында да ошондой. «Жазуучу бул романын жаратууга чо¾ профессионалдуу даярдык менен келип, ¼з³н³н табият берген бардык талантын, к³ч³н зарптап, сынчы айткандай, башкы каармандын ¼лб¼с-¼чп¼с образын жаратып берген. Анын адамдык облигин, пенделик тагдырын т³ш³н³³г¼ Чынаркан абдан жардам берет. Мындай митайым, жеткен ¼з³мч³л, экинчи

жагынан эрки бош эркекти ¼з³н¼ тарткан ажарлуу, кылыктуу аялдын образы к¼рк¼м адабиятта к¼п эле жаралган. Алардан айырмаланып, ал Качыке менен бир б³т³нд³кт¼ каралганда гана оригиналдуу эстен кеткис болуп чыга келет».

«Майданда» бул эк¼¼н¼н башка да офицер Кыдырбек менен студентка Берметтин романтикалуу да, реализмдин ачык т³ст³³ боектору да с³рт³лг¼н жандуу образдары т³з³лг¼н.

Демек, аталган т¼рт каармандын ар биринин ¼з³нч¼ ¼м³р тагдыры бар оригиналдуу типтер, ошону менен бирге алардын жекече адамдык, пенделик м³н¼з-сапаттары ачык тартылып берилген.

Биз жогоруда келтирген К.Асаналиевдин романга, анын башкы каарманы Качыкеге берген м³н¼зд¼м¼с³ Ч.Айтматовдун баасы менен окшоштугу – бул «Майдандын» кыргыз адабиятындагы бирден-бир психологиялуу роман экендигин дагы бир жолу тастыктайт. Ал мындай деп жазган экен: «Элдик турмушту, андагы болуп жаткан олуттуу коомдук процесстерди жана адамдардын «микрод³йн¼с³н» укмуштуудай ж¼н¼к¼йл³к, табигыйлык жана ачык айкындык менен с³р¼тт¼п к¼рс¼тк¼н чыныгы новатордук чыгарма» [Советтик Кыргызстан, 1967, 1-декабрь].

§ 7. Адабий сын К.Асаналиевдин тагдырында

«Сынчылык талант – сейрек талант» деген учкул с¼з бар. Сын к¼рк¼м с¼з ¼н¼р³н³н ¼т¼ татаал жанрларынын бири, анткени, анын объектиси чыгарма жараткан инсандар. Демек, сынчы кандай болгон к³нд¼ да тигил же бул автор тууралуу с¼з салып, анын ийгиликтерине кубанып, кемчилдиктерин сынга алууга туура келет. Анан ал контратакага дуушарланат, себеби, анын койгон аргументтери менен талаптары, жалпы эле позициясы экинчи тарапка жакпай калат. «Сынчынын сы¾ар ¼т³г³ майрык», «¼зд¼р³ акын боло албагандар сынчы болот» дешет алар. Мына, мисалы, К.Асаналиев «Жакшы ыр чачылып жатпас» [Ленинчил жаш, 1958, 9-май] деп М.Жангазиевдин поэзиялык касиети жок халтуралык ырларын сындап чыкты эле, Н.Байтемиров ¼з коллегасын коргоп, сынчыга чабуул жасайт. Ал «Сынбы, же кыжырданууbу?» [Советтик Кыргызстан, 1958, 14-март] деп, К.Асаналиевге карата суроо коет. Ооба, сындын касиети мына ошондой. Чучукка жеткен с¼зд¼р менен ж³р¼кт¼н чыгып, ж³р¼кт³ козгогон поэзиянын ыйыктыгын, кол тийгистигин коргоо, антпесе, эки сапты уйкаштыра коюп, аны ыр деп газета беттерине жарыялай салып, анын баркын кетиргендер жайнап кетпейби?! «Жакшы ыр жерде чачылып жатпайт», – дейт Асаналиев, – аны акын ж³р¼к менен жаратат. «Жакшы ыр жазсам, бутунан ¼¼п ж¼н¼т¼м» дептир А.Осмонов. Ал эми М.Жангазиевдин ырларын бутунан эмес, бетинен ¼пк³³¾ келбейт, анткени, ыра¾ы ошончолук суук, ¼з³н¼ тарта турган кудурети жок».

Мына ушул сынчы менен акындын кайым айтышуусунун ¼з³ эле сындын эч кимге жакпас катаал да, татаал да жанр экендигин айгинелеп турат. К.Асаналиев ¼з ¼м³р³н ошондой оор кесипке арнаган республикага гана эмес, мурдагы Союзга да таанымал залкар профессионалдардын бири эле. Ал сынды ¼т¼ ыйык к¼рк¼м ¼н¼р катары карайт да, ага бир катар талаптарды коет. Алардын э¾ башкысы деп т¼м¼нк³л¼рд³ эсептейт:

1. Сын макаланы ¼з³нч¼ б³тк¼н чыгарма катарында кароо керек, б.а. ага тема коюудан тартып, композициялык курулушуна чейин ойлонуп, толгонуп, ¼з позициясын аныктап алууга тийиш.

2. Анын адилетт³³ болуусу зарыл, анткени, комплиментардуу, к¼ш¼к¼р сын адабий атмосфераны бузат.

3. Сынчынын ¼з стили, жазуу манерасы, с¼з менен ишт¼¼ маданияты калыптансын.

4. Ал жазуучу менен те¾тайлашып, жарыша, мелдеше ж³р³³г¼, кезегинде андан ашып кет³³г¼ аракет кылууга тийиш.

Мына ушулардын бардыгы анын ¼з практикасында иштелип чыккан, далилденген талаптар.

К.Асаналиев адабий сындын макала жанрын, анын ичинен макала-полемика, макала-изилд¼¼л¼рд³ к¼п колдонгон [К.Асаналиевдин адабий сын ж¼н³нд¼г³ ойлору т¼м¼нк³ макалаларында берилген: «С¼зд¼н ишке»., «Сын – с¼з ¼н¼р³» // Китепте: £рд¼н ¼рг¼. – Ф., 1977.; Жаш сындын арымы // Кыргызстан маданияты, 1980, 17-январь].

Главада ж³рг³з³лг¼н анализ обзордон к¼р³н³п тургандай, К.Асаналиев жарым кылымдан ашык мезгил бою адабиятчылык-изилд¼¼ч³л³к менен сынчылык ¼н¼рд³ кош кабат ала ж³р³п, татаал кесипте ал ¼з³н³н ¼чп¼с изин калтырган залкар инсаныбыз.

Анын адабий-сынчылык ишмердигиндеги т¼м¼нд¼г³д¼й негизги багыттарды белгил¼¼г¼ болот:

1. Ленинград шаарындагы «Пушкин ³й³» деп аталган орус адабияты институтунун аспирантурасында окуп, Д.С. Лихачев, Н.П. Алексеев, Б.В. Томашевский, А.С.Бушмин, Б.С. Мейлах ¼¾д³³ залкар окумуштуулардан таалим алган жаш жигит адабий сынчылык ишмердигин ийгиликт³³ ¼¼рч³т³³г¼ ¼б¼лг¼ алган. Кандидаттык диссертациясын ошолор иштеген советте коргогон.

2. Илимдер академиясында алгачкы чыгармачылыгын «Манас» эпосунун кошмо вариантынын редколлегия м³ч¼с³ катары баштап, «Сейтек» эпосу ³чилтиктин бир б¼л³г³ экендигин далилдеген.

3. Молдо Кылыч, К.Тыныстанов проблемасы боюнча алгачкы кезде партиялык токтомдорго таянып, адашып ж³р³п, кайра куруу башталган кезде жа¾ылыштыгын о¾доого жетишкен.

4. Социалисттик реализм методун Союз бар кезде жактаган, ал кулагандан кийин анын адресине карата кескин сын айта баштаган.

5. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын ¼м³р бою изилдеп, Айтматов таануу илимине зор салым кошкон.

6. Адабий процесске активд³³ катышкан, полемикалуу, проблемалуу сын макалалары менен жалпы Союзга таанылган.

7. «Майдан» романына негизсиз чабуул башталганда аны коргоочулардын активдүүлөрүнүн бири болгон.

8. Сынчылык татаал ¼н¼рд³ ¼м³р бою аркалап, анын ысыгына к³й³п, суугуна то¾уп, бул жанрдын ¼н³г³п-¼с³ш³н¼ салмактуу салым кошкон.

«К.Асаналиевдин совет доорунан кийинки чыгармачылыгы» – үчүнчү главанын мазмунун т³з³п, ал төрт параграфтан турат.

Бул учурда ал мурдагыдай эле ар бир макаласын тема коюудан тартып, композициялык курулушуна чейин дыкат уюштуруп, теория жагын абдан бышыктап жазып келген. Ал к¼б³несе мезгилдин актуалдуу проблемаларына жана Ч.Айтматов, Т.Касымбеков, С.Эралиев сыяктуу э¾ к¼р³н³кт³³ инсандардын чыгармачылыктарына кайрылган. С.Эралиев лирикадагы лирик. Карыя жашына келсе да, лирикадан кол үзбөй, дагы эле сезим дүйнөсүндө жашап келүүдө.

А.Осмонов согуштан кийин үч тамганын «кылтагына» илинип, куугунтукка кабылып, оорулуу болгондугунан гана аман калган.

Ч.Айтматов чыгармачылыгын баштаган мезгилден тарта эле адилетсиз сындарга дуушарланып келген. Кыргыз интеллигенциясынын арасынан чыккан ичи тар ушакчылардын сөздөрүнөн (алар аны «плагиат» дегенге чейин жетишкен) пайдаланып, орус улутунан чыккан Ю.Бондаренконун ошондой мазмундагы жыйынтыктоочу макаласына К.Асаналиев абдан аргументтүү, кескин жоопторду берип, бул маселеге чекит койгонго жетишкен, б.а. Айтматовго асылуу атайын уюшулган топтун аракеттеринен улам чыгып жаткандыгын далилдеген.

§ 1. Т.Касымбековдун романдары К.Асаналиевдин баамында

К.Асаналиев «постсоветтик» деп атаган доор. Ал сынчынын чыгармачылыгына кескин өзгөрүш алып келген жок. Бул учурда деле мурдагыдай эле дем-күч менен активдүү иштеп, көп сандаган терең мазмундуу чыгармаларын жараткан [Асаналиев К., 2003]. Мында төмөндөгүдөй проблемаларга көңүлүн бурган.

Т.Касымбеков «Сынган кылычтын» уландысы болгон «Баскын» жана «Кыргын» романдарында анчалык ийгиликке жетише алган эмес. Айрыкча «Кыргында» каармандардын жан-дүйнөсүн изилдөөнүн ордуна чыгарманы архивдик материалдарга толтуруп жиберген.

§ 2. Үч акын тууралуу маек

Кыргыз поэзиясынын классиги А.Осмоновдун поэзиясына К.Асаналиев студент кезинен бери таасирленип, суктанып окуп келгендердин бири. Бирок, анын чыгармачылыгына эки гана макаласын арнаса да, алар чексиз баалуу. «Алыкулдун ак боз ат» аттуу макаласында сынчы анын жаңчылдыгынын ички сырларын терең ачып берүүгө жетишкен.

Алыкул Осмоновдун түздөн-түз окуучусу С.Эралиевге арналган «Адам тагдыры жана лирика» аттуу макаласы да жогорку Осмонов жөнүндөгү макаласы сыяктуу эле өзгөчө оригиналдуулгу менен айырмаланат. Бул акынга да К.Асаналиев өтө сараңдык кылып, эки гана макаласын арнаптыр. Мунун өзү символикалуу, анткени, улуу инсан жөнүндө экспромт менен жазганга караганда, «он эки өлчөп, бир кесүү» менен жаралган макала кандай баалуу экендиги түшүнүктүү.

Сынчынын көңүлүн бурган үчүнчү акын тигил экөө сыяктуу эле залкарлардын бири – С.Жусуев. Сынчы анын кыргыз поэзиясына кошкон өлчөмсүз чоң салымын танбай туруп, акыркы «Раззаков баяны» аттуу поэмасынын декларативдүү болуп калганын авторитетке сыйынбай ачык айтып чыккан.

§ 3. Адилетсиз сындарга жооп

К.Асаналиев постсоветтик мезгилде мурдагыдай эле Айтматовдун чыгармачылыгын көңүлүнүн борборунда кармап, анын орус адабиятчыларынын адилетсиз сынына дуушар болгон «Кассандра тамгасына» деталдуу талдоо берип, анын улуттук көрүнүш экенин негиздеп бере алган, анткени, ал жөнүндөгү айтылган пикирлерде бул чыгарманы улуттуктан сырткары караган ойлор да орун алган.

§ 4. Илимпоздун экинчи өмүрү

К.Асаналиев «Адам тагдыры жана лирика» аттуу макаласында карыя акын С.Эралиевге кайрылып, «ылайым кыргыздын улуу лиригинин оту ¼чп¼с³н, энергиясы коробосун» деп ак тилегин айткан эле, бирок, ошол С.Эралиев сыяктуу алдуу-к³чт³³, чыгармачылык энергиясы эч б¼кс¼рб¼г¼н сынчыбыз капысынан эле бул турмуш менен коштошуп ж³р³п кетти. Кандай ¼к³н³чт³³! Биздин каниет кылганыбыз анын артында калган том-том илимий жана сынчылык эмгектери.

Төртүнчү параграфта илимпоздун көзү өткөндөн кийинки жазылган макалаларга кыскача талдоо берилген. Ага Л.Үкүбаева, С.Карымшаков, А.Садыков, К.Даутов,

М.Жумаевдер өздөрүнүн эскерүү-сөздөрүн арнап, анын кыргыздын улуу сынчысы экендигин далилдешкен.

Жалпы корутунду

1. К.Асаналиев адабиятчылык менен сынчылыкты удаалаш баштап, ¼м³р бою «эки тизгин бир чылбырды» колдон чыгарбай, ийгиликт³³ эмгектенип келди. Ал эк¼¼ те¾ ал ³ч³н «учууга эки канаттай» (¼з³н³н с¼з³), бирин экинчисинен кем саноого м³мк³н эмес.

2. Окумуштуу жана сынчы бул эки адабий т³рд³н бардык жанрында жазып келди, б.а. «Манастан» тартып, азыркы залкарлардын к¼б³н¼ дээрлик макалаларын арнады. Айрыкча Айтматов таануу илимине кошкон салымы ¼лч¼мс³з чо¾.

3. К.Асаналиев ¼з³нч¼ илимий жана сынчылык стили бар чыгармачыл инсан. Анын ар бир жазган макаласы теориялык ойлор менен коштолуп, аргументтери жылчыксыз бекемделип, окуган адамды ¼з³н¼ тартып турган. Ал эми эмоциялуулук менен публицистикалуулук анын бардык сын, кезегинде илимий эмгектерине да м³н¼зд³³ деп айтсак болот.

4. Пенде катары Асаналиевдин чыгармачылыгында оош-кыйыштар да болгон. Объективд³³ жана субъективд³³ шарттарга байланышкан ал м³ч³л³шт³кт¼рд³ доор алмашкан кезде (бул айрыкча «мураска» тиешел³³) жолго кое алды. Бирок, бул анын адабий жана сынчылык ишмердигинде талаштуу маселелер жок дегендикке жатпайт. Өзг¼ч¼ социалисттик реализм проблемасы боюнча окумуштуулар арасында кайчы пикирлер жашап кел³³д¼. Андан тышкары кээ бир макалаларында ал айрым калемдештерине ¼т¼ эле катаал мамиле жасап койгон учурлары байкалат.

Диссертациянын негизги мазмуну автордун т¼м¼нд¼г³ публикацияларында чагылдырылган:

1. Жа¾ыбаева, М.А. К.Асаналиев жана мурас маселеси [Текст] / М.Жаңыбаева // Эл агартуу. – 2000. – №5-6. – 48-53-б.
2. Жа¾ыбаева, М.А. К.Асаналиевдин изилд¼¼ч³л³к ишмердиги (Башталуу жана т¼ш¼л³³) [Текст] / М.Жаңыбаева // Социальные и гуманитарные науки. – 2000. – №1-2. – 76-80-б.
3. Жа¾ыбаева, М.А. Окумуштуу жана сынчы К.Асаналиевдин социалисттик реализмге мамилеси (кечээ жана б³г³н) [Текст] / М.Жаңыбаева, А.Садыков // Социальные и гуманитарные науки. – 2000. – №1-2. – 84-87-б.
4. Жа¾ыбаева, М.А. К.Асаналиев к¼р³н³кт³³ Айтматов таануучу [Текст] / М.Жаңыбаева // К¼рк¼м адабиятыбыздын айрым проблемалары: макалар жыйнагы. – Бишкек, 2001. – 247-263-б.
5. Жа¾ыбаева, М.А. К.Асаналиевдин 70-80-жылдардагы илимпоздук жана сынчылык ¼н¼р³н³н жа¾ы горизонттору [Текст] / М.Жаңыбаева // КУУнун Жарчысы. Серия 1. – 2002. – №3-4. – 166-169-б.
6. Жа¾ыбаева, М.А. «Майдан» романы Ке¾ешбек Асаналиевдин баалоосунда [Текст] / М.Жаңыбаева, А. Садыков // КУУнун Жарчысы. Серия 1. – 2002. – №3-4. – 47-50-б.
7. Жа¾ыбаева, М.А. Сынчылык талант – сейрек талант (К.Асаналиев сын жана сынчылар ж¼н³нд¼) [Текст] / М.Жаңыбаева // К.К.Сартбаев – окумуштуу жана педагог: макалалар жыйнагы. – Бишкек, 2002. – 173-177-б.
8. Жаңыбаева, А.А. Асаналиев К. [Текст]: био-библиографиялык к¼рс¼тк³ч / М.Жаңыбаева, А.Садыков. – Бишкек, 2003.

9. Жаңыбаева, М.А. Ч.Айтматов жана К.Асаналиев [Текст] / М.Жаңыбаева // КУУнун Жарчысы. – 2008. – №1. – 89-92-б.
10. Жаңыбаева, М.А. К.Асаналиевдин тагдырындагы адабий сын темасы [Текст] / М.Жаңыбаева // КУУнун Жарчысы. – 2009. – №1. – 121-125-б.
11. Жаңыбаева, М.А. Айтматов жана Асаналиев [Текст] / М.Жаңыбаева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2010. – №1. – 46-49-б.
12. Жаңыбаева, М.А. Залкар сынчы [Текст] / М.Жаңыбаева. – Бишкек, 2011. – 156-б.
13. Жаңыбаева, М.А. К.Асаналиевдин алгачкы монографиялары [Текст] / М.Жаңыбаева // Вестник КНУ. – 2011. – 1-чыг. – 149-154-б.

Жа¾ыбаева Майрамк³л Абыкеевнанын 10.01.01 - кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу ³ч³н жазылган «Ке¾ешбек Асаналиев – адабият теоретиги жана сынчысы» аттуу диссертациялык ишине

РЕЗЮМЕ

Өз¼кт³³ с¼зд¼р: сынчы, адабий сын, адабиятчы, адабият таануу, башталуу, т¼ш¼л³³, адабий мурас, социалисттик реализм, полемика, дискуссия.

Изилдөөнүн обьектиси: К.Асаналиевдин адабий сын макалалары жана адабият таануу боюнча жазылган илимий жана сын эмгектери.

Изилдөөнүн жаңылыгы: Кыргыз адабий сынынын жана адабият таануусунун залкар өкүлү К.Асаналиевдин чыгармачылыгы узак мезгилди – ХХ кылымдын 50-жылдарынан XXI кылымдын биринчи он жылдыгын кучагына алат. Бирок, акыркы мезгилге чейин ал атайын изилд¼¼н³н предметине айланбай келди. Диссертацияда К.Асаналиевдин адабий сын макалалары жана илимий эмгектери адабий-теориялык багытта талдоого алынды. Диссертациянын темасынын жа¾ылыгы мына ушул жагдай менен т³ш³нд³р³л¼т.

Изилдөөнүн максаты: Ар тараптуу терең изилдөөнүн негизинде К.Асаналиевдин сынчылык жана адабиятчылык ишмердигин жана анын бул багыттагы кошкон чоң салымын ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн методу: Салыштырма-тарыхый жана салыштырма-типологиялык методдор.

Алынган жыйынтыктар: Изилдөөнүн негизинде К.Асаналиевдин кыргыз адабиятынын тарыхында залкар сынчы жана адабиятчы катарында орун ала тургандыгы аныкталды.

Колдонуу чөйрөсү жана ал боюнча сунуштар: Эмгек жогорку окуу жайларында адабий сын курсу боюнча лекцияда жана адабий сындын тарыхын жазууда илимий булактардын бири катарында колдонулат. Ошондой эле аны орто мектептин мугалимдери, ЖОЖдун профессор-окутуучулары окуу процессинде көмөкчү курал иретинде пайдалана алышат.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Жаныбаевой Майрамкуль Абыкеевны «Кенешбек Асаналиев – теоретик литературы и критик» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: Литературная критика, критик, литературоведение, литературовед, становление, развитие, творческое наследие, социалистический реализм, полемика, дискуссия.

Актуальность темы: К.Асаналиев видный представитель кыргызского литературоведения и критики. Его литературная деятельность охватывает период с 50-х годов XX в. до первой четверти XXI века. Но до последнего времени его творчество не было предметом специального исследования. В диссертации впервые предпринимается попытка дать научно-теоретический анализ его критических статей и литературоведческих трудов. В этом заключается **актуальность** и **новизна** научной работы.

Цель исследования: На основе всестороннего анализа литературоведческих трудов и критических статей К.Асаналиева определить его вклад в кыргызкого литературоведения.

Метод исследования: В работе применены сравнительно-исторические и сравнительно-типологические методы.

Полученные результаты: На основе анализа творчество К.Асаналиева показан его весовый вклад в развитии киргизского литературоведения и критики.

Область практического применения. Основные положения диссертационной работы могут быть использованы в изучении истории кыргызского литературоведения и критики и при написании школьных и вузовских учебников.

RESUME

On the dissertation by Janybaeva Mairamkul Abykeevna on the theme "Keneshbek Asanaliev - theorist and literary critic" on the speciality 10.01.01 – Kyrgyz literature

Keywords: literary critics, critic, literary criticism, literary critic, coming into being development, creative heritage, socialist realism, polemics, discussion.

The obyect of the research: K. Asanaliev literary critics and research works in the field of literature.

The research results and the novelty: The well known repsesentative of Kyrgyz literature and literary critics by K. Asanaliev covers a long period of time - from the XXth century in 50th – to the first tekade of XXst – century. But till present his works were not the subyect of special research . For the first is taken attempt in the thesis to give scientific theoretical analysis to his critic articles (more than 70 publications) and literary criticism.

According to the author of dissertation are the actuality and the novelty of work.

The research obyektive: The result of the research work is to shon literary critics of K. Asanaliev and his big contribution in this field.

The research method: Comporative-historical and comporative-typological methods.

The received results: The result of was that K.Asanaliev staysvgreat critic in the history of Kyrgyz literature and as specialist of literature has his own special place.

The avea of applications and proposols: The science research work can be used in the courses of literary critics and in wrifing history of literary critics. And also teahers of secondary schools, professors and teachers of high- schools can use it as addifional-teaching material.

Форматы 60*84 $^{1}/_{16}$ Көлөмү 2 б.т. Нускасы 100 даана

Ж.Баласагын атындагы КУУнун «Университет» басмаканасында басылды
Бишкек ш., Манас просп., 101